

1925 чылдын август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 53
(18640)

2015 чылдың
май 19
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Москвадан аалчылар

ЫРЫ-ХӨГЖҮМНҮҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Каш хонук бурунгаар чурттуң ат-сураглыг чогаадыкчы коллективтериниң би-
ззи — Россияның Камгалал яамызының Төп шериг оркестриниң хөгжүмчүлери
Тывага ийи дугаар кээп, солун концертин республиканың чурттакчыларынга
раалгаткан. Эрткен чылын июнь айның эгезинде келгеннер. Бо чылын база
тап каас-чараш Тывага чедип келгени ол.

РФ-тиң Төп Шериг оркестри 1927
чылдың октябрь 1-де үндөзилеп тургустун-
ду. Амгы үеде сураглыг оркестрини Сергей
Дурыгин удуртуп турар. 2002
чылдан бээр оркестриниң кол дирижеру
Валерий Михайлович Халилов.

Ат-сураглыг ансамбльди Тываның
Төлөпиги огу, чаңгыс чер-чурттууус, РФ-
тиң камгалал сайыды Сергей Шойгу төрзөн
чуртунче чалап чоруткан. Москвадан
келген аалчыларны республиканың чону
улуг көдүрлүүшкүн-биле уткуп ап, ыры-

хөгжүмнүг концертти улуг сонуграл-биле
көргөн. РФ-тиң Чепсектиг Күштериниң ше-
риг оркестриниң кол дирижеру, Россияның
Улустуң артизи, генерал-лейтенант Ва-
лерий Халиловту, ыраажылар Наталья
Мануликти, Светлана Ильинаны болгаш
өске-даа артистерниң дайын дугайында су-
раглыг ырларны күүсеткени көрүкчүлериң
сонугралын хайныктырган.

(Уланчызы 6-гы арында). ➡

Кожаларга дуза

ХАКАСИЯГА 500 БАШ ХОЙНУ ЧЕДИРЕР

Тываның ырак-узак Мөңгүн-Тайга кожуунунда тус черниң
чурттакчыларындан болгаш «Мөген-Бүрен» КУБ-тан садып
ганы дириг малды чүдүргөн «КамАЗ» деп 5 машина орукче
еринге белен.

Ындыг медээни Тываның Баштыңына кожуун чагыргазының
чыгазы Андриян Шөмбүл селектор хуралына дыңнаткан.
Ооң чугаалап турары-биле алырга, кожуунуң чурт-
такчылары республика Баштыңының Хакасияның
Төп когараан хуу кижилеринге мал-биле дузалаар
ттен саналын деткээнер. Мал эмчилериниң хынал-
дын эрткен, төрүүр 500 баш хой чоокку хуннерде
Хакасияның суурларынче чоруптар.
Хакасияның көдээ ишчилеринге дуза чедирери-
ле Тываның чурттакчыларының чыгганы 2 млн.
рубльди шээр малды садып алырынга болгаш
транспорт чарыгдалдарына үндүрер.

Малды аңаа чедир сөөртүр транспорт-биле ханды-
гганы Тываның Көдээ ажил-агый яамызы болгаш
транспорт яамызы боттандылар. Көдээ ажил-агый
яамызының оралакчызы Сергей Оюннуң чугаалап ту-
ру-биле алырга, малды сөөртүр чедиреринге шупту

чүве белен, амгы үеде чүгле ону каяа чедирериниң дугайында
айтырыгны Хакасияның эрге-чагыргалары-биле дугуржуп турар.
Апрель айда Хакасияга болган улуг өрт халавындан бир
муң ажыг баш инек, 4,5 муң баш хой база 150 хаван өрттенген
дээрзин сагындыраал.

gov.tuva.ru.

Хүннүң медээзи

Республикага Будда Шакьямуниниң Ыдыктыг айын эрттирер

Шолбан Кара-
оолдун чарлаа-
ны Тывага Улусчу
чаңчылдар чылы
республиканың
чурттакчы чонунуң
улуг сонугралын
алган.

Чоннуң езу-чаң-
чылдарының дугайында доктаамал дам-
чыдылгалар телеканалдарда эгелээн,
өөредилге черлеринде темалыг хем-
чеглерни эрттирер, хөй-ниитижилер
культураның болгаш национал үнелиг
чүүлдерни быжыглаарынче угланган нор-
мативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп
алырының дугайында санал-оналдарга че-
дир эгелээшкinner-биле үнүп кээп турар.

Камбы-ламаның эргелели болгаш
Тываның Хөй-ниити палатазы республика-
га май 19-тан эгелеп Будда Шакьямуниниң
Ыдыктыг айын эрттирериниң дугайында
чарлаан. Камбы-лама Лопсан Чамзының
тайылбырлааны-биле, ол дээрге эъттен
кылган аар аъш-чем чииринден, арага ижип,
тааклы тыртарындан, чедимче чок, багай
үүлгедиглер кылырындан ойталаарының,
хай-бачыттан арыгларының айы болур.
Ыдыктыг айда ачы-буян, чаагай чоруктар
кылыры чугула.

Ук эгелээшкinner Тываның Буддистер
каттыжышкынынга төрүттүнгөн. Ону
чүгле чүдүкчүлөр эвес, оон ыңай акцияга
республиканың чурттакчы чонун хөйү-биле
хаара тударын негеп тургаш, чедип алган
хөй-ниити идепкейжилери база деткээн.

«Бурган айын — Будда Шакьямуниниң
Ыдыктыг айын эрттирериниң дугайында
санал ону чугаалажып эгелеп турар
үеде-ле мени аажок сонуграткан — деп,
субботада болган шажын чүдүкчүлери-
биле ужуражылгага Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оол илереткен. — Силерниң
сорулгаларыңар амыдыралдың кадык
овурун бурунгаарладыр талазы-биле
бистиң күженишкinnerивис-биле дорт
дүгжүп турар-дыр. Ол дээрге аажы-чаң
база чемненириниң культуралары, мезү-
шынар талазы-биле кадык кижини хевир-
лээри. Олар чурттакчы чоннуң кем-херек
үүлгедир болгаш арагалаар чоруу-биле
демисежип турар бистиң хемчеглеривис-
биле дүгжүп турар. Адак сөөлүндө, ол
дээрге боттарының чүдүлгезинге шынчы
чораан бистиң өгбелеривистиң мерген-
угаанныг чаңчылдары-дыр. Чаа эгелээн
Будданың Айы бүгү кижини төрөлгөтөнниң
үнелиг чүүлдериниң утка-бодалын эки
шиңгээдиринге дузалаар. Ол ниитилелдин
мезү-шынарын быжыглаар сорулгалыг.
Ынчангаш бистиң амыдыралымысче
эгидер деп шиитпирлеттинген чаңчылды
деткип, ажы-төлге болгаш аныяк салгалга
үлегер-чижек көргүзүп, Ыдыктыг айның не-
гелделерин күүседир ужуруг бис».

Православ шажын чүдүкчүлери мөргүл чыскаалын эрттирген

Эрткен улуг-хүнде Орус православ хүрээниң Кызылдың епархиязы Бурганның Иезиниң «Неупиваемая Чаша» бурган чуруу-биле мөргүл чыскаалын эрттирген.

Арага хандыкшыры, наркотиктер болгаш тааклы тыртар чорук дээн ышкыш амгы үениң онза, чугула чедимче чок чоруктары-биле демиселге шажын чүдүкчүлериниң дузазы база деткимчези-биле ол бурган чуруу алдаржаан.

Воскресенскиниң кафедралдыг дуганынга Шажын мөргүлүн эрттиргениниң соонда, мөргүл чыскаалы эгелзэн. Киржикчилер — 200 хире киж, Феофан епископ болгаш Бурганның Иезиниң чуруун туткан хүрээниң өске-даа чүдүкчүлери баштаан.

Ыдыктыг Бурган Иезиниң «Неупиваемая Чаша» бурган чуруун байырлаарынга тураскааткан мөргүл чыскаалы Московская кудумчузунда дугандан эгелзэш,

аэропорттун автомашиналар дээрбээнге чедир, оон тура үстүкү калбак орук-биле Бай-Хаакская кудумчузунун автомашиналар дээрбээнге четкеш, улаштыр хоорайның барык шупту кудумчуларын кеззэш, дедир дуганга чедип келген.

Арага ижер болгаш наркотиктер хереглээр хоралыг, өлүмнүг чоруктардан хоорайның чурттакчы чонун Бурган Башкы камгалаар кылдыр орук ара Феофан башкы Карбышев кудумчузунга, Енисей хемниң эрик кыдыынга, Аныяктар сесерлиинге мөргүлдери эрттирген.

Янзы-бүрү шажын хүннеринге, байырлалдарынга тураскааткан мөргүл чыскаалдарын Кызылдың епархиязы бодунун ажил-чорудулгазынга идепкейли-биле ажыглаарын планнап турар. Мөргүл чыскаалы аажок улуг шажынчы күштүг болгаш эки херек дугайында суртаалдап турар.

ПАРКТА ХАДЫЛАР НЕМЕШКЕН

Тываның төөгүлүг черлериниң бирээзи — «Азия төвү» паркка ажил суббота болгаш улуг-хүн хүннеринде эртенден кеззэге чедир уламчылаан.

Аңаа ажилдап келген кызылчылар улуг оңгарларны казып, Балгазындан эккелген хадыларны олурткан. Ол чугула ажилга киришкеннерниң аразында кандыг киж, чок дээр — Кызылдың транспорт техникумунун болгаш педколледжтин студентилери, сураглыг мөгелер, улустун хөөмейжилери, кызыгааржылар, арга даамалдары, сайгарлыкчылар, программистер, Дээди болгаш Хоорай Хуралдарының депутаттары, сайыттар, хүрээ ажилдакчылары, кожууннардан келген делегаттар, Кызылдың төрзүн черинге ынак чурттакчылары... Аңаа чүгле күш-ажылчы коллективтер звес, өг-бүлелер аайы-биле база киржип турганнар, 3-4 харлыг бичи уруглар безин ыяш дөзүнчө хөзүн төп турганнар.

Ыяш олуртур оңгар казаны нарын ажил болган. Оң ханызын, доора дуртун Кызылдың мэриниң бирги оралакчызы Александр Черноусов болгаш хоорайның кол чаагайжыдыкчызы Роман Юрков олар айтып берип турганнар. Үлө-херек берге-даа болза, шупту ак сеткилдиг ажилдаан. Дээди Хуралдың Даргазы Каңоол Давааның удуртканы депутаттары дыка нарын ажилды күүсеткеннер.

Хоорай Хуралының депутаттары Аяс Лопсан, Виктор Тунев, Алдын Монгуш, Владимир Федоров, Борис Бадыраа олар ийи хүүректин сывын сый ажилдааннар. Мөгелер Аян-оол Ондарга болгаш Седен-Очур Кара-Салга оңгар казар кылдыр таварышкан черинде аажок аар демир дузак чер иштинден көстүп чыткан. Ону техника дузазы-биле уштур апар. Ынчалза-даа мөгелер боттары ону черден үндүр соп келгеннер.

Кызылдың транспорт техникумунун директору Юрий Сенников биле Кызылдың педагогика колледжинин директорунун оралакчызы Елена Кара-оол олар боттарының сургуулдары-биле кады ажилдааннар. Хоорайны ногаанчыдарына аныяктарның идепкейлиг киржилгезин чугула деп, олар демдеглээннер. «Кызыл хоорайның комсомолчу аныяктары тургаш, хоорайның ээн черинге мөөңнеттинген бокту арыглап-аштааш, ыяштар тарып олурткан бис. Ам ол аныяктар сесерлиин апарган. Чоогу-биле эртип чыда чүрек таалаар, маңа мээң күш-ажылым кирген дээрзин бодаарга безин өөрүнчүг. Бөгүгү студентилер база улуг кижилер апаргаш, «Азия төвүнге» мээң олурткан ыяжым бо деп көргүзүр үе чедип кээр» — деп, олар чугалап турганнар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле кады ыяш тарыыр оңгарны Кызылдың транспорт техникумунун автомобильдериниң техниктиг хандырылганы болгаш септелгези салбырының студентизи Мөңгүн Каң-оол каскан.

«Бодувустун олурткан хады-высты боттарывыс ажаап-тежээр бис деп Мөңгүн-биле дугуруштувус — деп, Тываның Баштыңы хоорай баштыңы Дина Оюнга болгаш туризмниң информация төвүнүн удуртукчузу Омак Ондарга чугалаан. — «Азия төвүнге» олурткан ыяштарны аттарлыг кылдыр кылза эки звес бе? Оларның ээлери боттарының ногаан өзүмнери дээш хары-салгалыг болур. Ону канчаар шын кылырын боданып көрүңер. Коллективтер-даа хайгааралга ап болгай. Чижээ, Саналга палатазындан Василий Хомушку тураскаалдың чоогунда девискээрни чаагайжыдарын сонургап тур, эр хей, бо участокту олар ап алзын. Хоорай хуралынга болгаш республиканың төлээлекчи эрге-чагыргазына кирер эжикиң оң талазында черни берзе, чогумчалыг боор. Боттарының хайгааралына алган черни оң ээлериң канчаар ажаап-тежээр турары көскү болур. Кызылдың өг-бүлелери маңаа ногаан өзүмнерин тарааш, оларын хайгааралга алыр болза эки-ле ийик. Олурткан ыяжывыс дээш иелээ харыылар бис дээрзин Мөңгүн-биле дугуржуп алган бис. Мен сургакчылап чоруй баарымга, ол ону хайгааралга алыр, аштап-арыглаар, суггарар. Ол чокта ону уругларым-биле ажаап-тежээр мен».

«Азия төвүнге» ыяш тарыры-биле муниципалдарның командалары ыдыктыг буддисчи ай Сака-Даваның өөредииниң соонда чедип келгеннер. Байтайгажылар Тываның Камбы-ламазы-биле кады ажилдааннар. Тожу кожуун чагыргазының даргазы Валерий Доржу болгаш оң командазы хадыларны кымдан-даа мурнай олуртканнар.

Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Өвүр, Би-Хем кожууннарның олурткан хадылары база бар. Каа-Хемниң баштыңы Александр Шелеховтун удурткан командазы оңгар казар талазы-биле шылгараан.

Ыяш олуртуруга киришкен кызыгааржылар база эң чараш черге ажилдаанын демдеглээннер. «Тывага 2003 чылдан бээр чурттап келген бис. Кайгамчык бойдустуг чер-дир, хоорай даштында бойдусче үнгени-биле демей болду» — деп, кызыгааржы Александр Рец чугалаан.

Азия төвүнүн чагыш тарылгазын, бүгү Бүгү-россияның ыяш олуртуруга хунун демд турда, боттандырган. О Россияга 10 миллион дөс тарып олурткан.

Улуг-хүн эртенінде Тыва Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунун блогунга «Ыяш олуртуруга айын уламчыла бис, эш-өөр. «Эр киж баж тудуп алыр, оглун өстүрер, ты тарып олуртур» — деп бар болгай. Оң тайылбыр бөдүүн: кадайын эккээри өг-бүлө тудары-биле бажы дары черле чөп. Оглун өстү алыры албан, ол оң салгызы болур. А ыяш дээр амыдырал-дыр — арыг а Бистиң чурттакчыларывыс чүгле чаңгыс звес, он-он, чүс ыяштарны тарып олурт өөрүнчүг-дүр» — деп бижээ.

20 ажыг чоон хадылар тартынган. Ону Балгазын арып эккелген. Ол хүн хүннээр дээр болгаш өөрүшкү-ман хоорайны хөмө алган. Республиканың хады олуртур оңга казып алгаш, ыяш олуртуру тинде чаагай күззешкинер мөргүл кылган: ак сүттү арт дузазы-биле оңгарже чашк «Чаа ыяш маңаа үнүп, бо чер ээзи болзун» — деп йөрзеген.

Май байырлалдарын хүнүнде республиканың девискээринге, чурттакчы суур бүрүзүнге 4 муң хире ыяш тараан. Кызылга чадаң болгаш улуг хемчээлдиг ыяштар үш тарыттырган.

Кызыл аэропорту чедер оң тун хажызында тарыттыг салгалдар аллеязынга ба ыяштар тарыттырган. «Аныяк ыяштарны тары олуртуру — амыдыралга чугула уjur-дузалыг херек, о чаңгыс хүннүн ажылы звес-ти. Ону чыл бүрүде тарып олуртуру чугула, чүге дээрге бистиң найысылалывыстың ногаанчы дылгазы ам-даа чегей — деп Тываның Баштыңы санап турар. — Азияның төвүнге мөңгө ногаан ыяшты олуртур бис, ол дээр чүгле хоорайның чаагайжыдылгасы звес, туристерниң сонургаар чоруун болдурар, ол ыяш чаагай чүүлдерге, тургузукчу ажил-херектерге угланышкыны кижизидилге ажылын деткип сайырадып турарывыс болур».

ТР-ниң парлалга албаны

Эң амданныг солдат КАДЫК

Май 16-да Кызылдың школа-интернадынга эң амданныг солдат кадык хайындырган албан черлериниң тиелекчилерин шаңнаан.

Кызыл хоорайның мэриязы көжүп чоруур кухня мөөрейин Май 9-та бир дугаар эрттирип турары бо. Тиелелге хүнүнде солдат кадыкты Арат биле Арбат шөлдеринге, Аныяктар сесерлиинге, Паротурбинная кудумчузунга база солагай талакы дачалар девискээринге ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының, Кызылдың Өг-бүлө болгаш ие-чашка дуза чедирер төвүнүн, Кызылдың хоочуннар бажыңының, Кызылдың школа-интернадының, Тываның аграр лицейиниң, Кызылдың уруглар бажыңының, Кызылдың мэриязының барыын талазын харыылаар территориялдыг эргелелдин коллективтери (1800) солдат кадыкты (гречка, арбай каржаңын эът, морковь, кулча-биле холаан), изиг шайны, хлебти үлзэн.

Солдат кадыктың канчаар белеткээрин Тываның шериг комиссариаты мөөрейниң киржикчилеринге айтып берген. Ол езугаар бир көжүп чоруур кухняга 10 кг крупа, 20 банка эът, 3,5 кг саржа, 1 кг кулча херек.

Кызылдың Өг-бүлө болгаш ие-чашка дуза чедирер төвүнүн

коллективи солдат кадыктан аңгыда дузаан огурең-биле хаарган картофельди бараалгаткан. Кызылдың школа-интернадының коллективи база Тываның аграр лицейиниң, Кызылдың мэриязының барыын талазын харыылаар территориялдыг эргелелдин коллективтери Каа-Хем суурнун болгаш солагай талакы дачаларның чурттакчыларынга байырлыг концертти органиастаан.

Коллектив бүрүзү шериг хевин кеткен болгаш дайын үезиниң ырылары чаңгыланып турда кадыкты үлзэни мөөрейге улам-на байырлыг шинчини кириген. Эң амданныг кадыкты Тываның аграр лицейи, Кызылдың школа-интернады болгаш Кызылдың Өг-бүлө болгаш ие-чашка дуза чедирер төвү хайындырган.

Тиелекчилерге Кызылдың мэриязы хүндүлел бижиктерин болгаш И. Ярыгин аттыг спорт комплекзинче баар сертификаттары тывыскан. Байырлалга школа-интернаттын өөреникчилери, Тываның аграр лицейниң коллективи концерти көргүскен. Ол хүн амданныг солдат кадыкты чыылган хей чон чооглаан.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу

Тыва Республиканың Камбы-Ламазы Лопсаң Чамзының чонга кыйгыры

Будда Шакьямуни Бурганның төрттүнгөн, Чырык Угаан байдалы четкен болгаш Паринирвана байдалынче кирген хунун Бурган айы кылдыр буддизм чурттагында демдегледип турар. Бо улуг байырлалды чылдың-на Тывага база езулап эрттирерин болгаш Бурган айында дараазында сагылдарны сагыырын чарлап тур бис: арага ижип болбас, таакпы тыртпас, эът чивес, аас-дыл кылып, багай сөс сөглевес, багай бодалдар бодавас, мага-бот-биле багай шимчээшкinner кылбас, утка чок көгүлээшкinner кылырын шөглээр, ниитизи-биле он кара үүлени кылып болбас.

Бо байырлалды чайның башкы айының чылдың дөрт дугаар айының 15 чаада ай санашкыны-биле демдегледип эрттирип турар. Бо чылын кол байырлал июнь 2-ге дүгжүп турар, а Бурган айы май 19-та эгелээш, июнь 16-да төнер.

«Дончод» дээрже тибеттеп «Муң өргүлдерниң байырлалы» дээн. Ол хуну бүгү делегейниң буддистерин алгап-йөзөп ба-ырылап эрттирери чаңчыл апарган. Шаанда Тывага база бир ай иштинде чүгле буянның үүлү кылып, нүгүл кылып болбас, кижилер бүрүзү Маани тариназын хөй номчуур чаңчыл сагыт-тынып турган.

Арага ижерге, таакпы тыртарга кижиниң угаан-медерели мугулайланыр, чүвени меде-реп билип алыр шыдалы сулараар, ынчангаш нүгүлдүг үүлени, частыргылыг чүүлдерни кы-тыры белең, ооң-биле ол кижилер бир дугаарында бодунга, ооң соонда өг-бүлезинге, чоок кижилеринге, эш-өөрүңге, долгандыр турар улуска, үрүңгеге улуг човулаңны чедирер.

Бир звес оода бир ай-даа иштинде эът чивес болза, ханның составында багай хевирниң очагылыг холестерин деп бүдүмели эвээжээр, ынчан чүрек дамырларының ажилдаары, аш мээзиниң хан дамырлары экижири. Ооң мызында инфаркт, инсульт деп аарыгларны аш бурунгаар болдурбас аргалар тургусту-ар. Эът чивеске кижиниң баары арыглары, кин-шөйүндүге эки, думчук арыглары, ын-чангаш Бурган айының үезинде кижилер бүрүзү к чөмнөр чири чугула. Мага-бодунга эки алазынче өскерлишкinnerни кижилер дораан керип каар. Ынчангаш оода июнь 2-ге чедир эът чивезин кызыдар херек. Ону албан сагып, ыдамык чорукту боттандырып, кандыг-даа аптараазынны тиилеп эртеринге угаан-ме-дереливисти чаңчыктыраалыңар.

Бурган айында бир чугула чүүл – Тыва уртурустуң ыдыктыг черлерин аштап-арыг-аары болгаш моон соңгаар чүдөдип, бок-алдырбазы. Арт-сын кырында овааларны, ржаан-суглар баштарын, ыдыктыг дагылга-ыг черлерни, ыяштарны, черле ниити бой-усту хумагалап камнаарын Бурган айында иштелдирээшкinner!

Бот-боттарывыс база аравыста эпиг-на-ыралдыг болуулуңар, улугну улуг, бичини ижи деп хүндүлөп, он ак үүлени бодарадып, үлүл кылбайн, сагылдарны шыдажып эртерин одаалыңар! Кара үүлелер кылырындан чай-ап чоруулуңар!

Түннели нүгүлдүг болур 10 кара үүлелер:

I. Мага-бот-биле кылдынар 3 багай үүле:
1. Амылыг амытанның амы-тынын үзери.
2. Оорлаары.

3. Эр-херээжен харылзааны шын звес кылыр. Ылаңгыя өг-бүлелиг өске кижилер-биле харылзажыры аажок улуг нүгүл болур, ын-чангаш буддийжи кижилер ону болдурбайн, кады арттап орап эжинге шынчы болур уjurлуг.

II. Аас, сөс-биле кылдынар 4 багай үүле:
4. Мегелээри.

5. Меге-хоп, нүгүл чугаа тарадыры. Ону ылбазы-биле өске кижилерниң аразында иттирилгени тургузар болгаш оларның ат-тарын шын сеткилинден алгап мактаар.

6. Каржы сөстөр чугаалаары.

7. Хоозун, утказы чок, меге үзелдиг чугаа кылыр. Ындыг хоозун чугаа аажок хөй үнелиг кичир.

III. Сагыш-сеткил-биле бүдүрер 3 багай үүле:

8. Өске кижиниң эдин алыксаар, хоптак, харам сеткил.

9. Өске улуска хора чедирикээр сеткил.

10. Шажыга удурланган меге үзел – ол болза үүлениң (кылдынган чылдагаан-биле бүдө бөргөн түңнелдин) хоойлузунга бүзүрел, сүзүк чогу, Буддалар бар дээрзинге удурланыры, эрткен болгаш келир чуртталгалар барынга бүзүрөвези. Бир звес бо бүгү чүүлдерге кижиниң бүзүрели, сүзүү чок болур болза, ол бодунуң мага-бодунуң, чугаа-домааның, угаан-медерелиниң кылып, бода-радып турар чүүлдерин хайгаарап шыдавас болгаш ооң уржуу-биле боду бодунга, дол-гандыр турар кижилерге хора чедирип болур.

Үстүнде айыткан 10 кара үүлөгө удур 10 ак үүлө бар.

Түннели буянныг болур 10 ак үүлелер:

I. Мага-бот-биле кылдынар 3 ак үүле:

1. Амылыг амытанның амы-тынын камга-лаары.

2. Өскелерге бүгү талазы-биле дуза че-дирери.

3. Эр-херээжен харылзааны шын кылыры.

II. Аас, сөс-биле кылдынар 4 ак үүле:

4. Шынын чугаалаары.

5. Өскелерниң эп-найыралын быжыкты-рары.

6. Эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болуру.

7. Чугаа-соотту чүлге херек үеде, уткалыг кылдыр чорудары.

III. Сагыш-сеткил-биле бүдүрер 3 ак үүле:

8. Хоптактанмайн, бодунда бар кежинге сеткил ханып чорууру.

9. Кээргээчел сеткилдиг болуру.

10. Будданың Өөредиин сүзүглээри.

Бо ыдыктыг айда эки езулалдар кылы-ры чугула. Бир звес кижилер эът чивес, таакпы тыртпас, арага ишпес болза, чайның башкы айының 15 чаада – оът-сиген үнүп турар үеде мага-ботка арыглаашкinnerны, сагыш-сеткилдин оожум, тайбың байдалын чедип алыр, ын-чангаш ону Бурган айы дээн, ону сарыг шажының чурттары сагып турар.

Тывага Дончод хуралын хураап тура, ламалар Канчырыны долгузу-биле база ооң ыдыктыг судурлары – «Буддага мегейип сөгүрүү», «Будданың дываажан дээрлери Туштадан чаларап келгени» деп номнарны бүгү-ле хүрээлерге Бурган айында соксаал чокка номчуурлар.

Дончод хуралын хураарының кол хунун бүгү буддийжи чурттарда тайбыңның болгаш медитацияның (Вейсак) хуну кылдыр демде-гледип эрттирип турар. Ол бүгү делегейниң буд-дийжи кижилериниң чүдүлгө талазы-биле эн-не хүндүткелдиг байырлалы болганда, Тывага база бо хуну чонувустун, келир салгалдарның аас-кежиктиг чуртталгазы дээш тайбыңның болгаш бүдээл-медитацияның хуну кылдыр чарлаан бис. Бо чылын чайның башкы айының 15 чаазы июнь 2-ге дүгжүп турар, кижилер бүрүзү бо хүн хүнзедир медитация-даян кылып, Маа-ни номчуур, Ыдыктыг дуганнар, хүрээлер, субурганнар хораалай долганып кылаштар, буян чыыр, келир үеде аас-кежиктиг болурунун чылдагааны – буянныг үүлө тургузар, сагыш-сеткилдин арыглаашкinnerны чорудар уjurлуг.

Хүндүткел-биле,

Камбы-Лама Лопсаң Чамзы.

Сарыг шажын

БУРГАН БАШКЫ БУДДА ШАКЬЯМУНИНИҢ «ОМ МУНИ МУНИ МАХА МУНИЕ СУУХАА» ДЕП МАНТРАЗЫНЫҢ УТКАЗЫ

«ОМ» дээрже бистиң мага-бо-дувусту, сөс-домаавысты болгаш угаан-медереливисти, а ол ышкаш Будда Бурганның мага-бодун, сөс-домаан, угаан-медерелин демде-гледип турар. Будда бистен дашкаар өске черде звес, ол бистиң сет-кил-сагыжывыста туруп турар. Чырык Угаанныг Будда Бурганның деңнелинге чедө бээр арга-ши-нек мында, бистиң угаанывыста, чүрээвисте бар бооп турары ол.

Мантраның «ОМ МУНИ МУНИ» дээни болза: бистиң угаанывыстың чайгаар бүткен бойдузунуң уjur-ут-казы Будда Бурганның арыг бойдузу-биле дөмей болуп турарын (Буддазыг, Будда-биле дөмейин, Буддазын) илередип турар, Буддага дөмей болуру — бистиң үнелиг эртиневис ол-дур. Ынчангаш бис мага-бодувус-ту, сөс-домаавысты болгаш угаан-

медереливисти Будда Бурганның мага-бодунга, сөс-домаанга, угаан-медерелинге дөмейлештир эде чаар-тыптарынга баш бурунгаар белең болур уjurлуг бис.

Мантраның «МАХА МУНИЕ» деп кезээ – Бурган Башкы Будданың бай-далы болур ДЭЭДИ ЭРТИНЕ ол-дур деп чүвени илередип турар.

Мантраның «СУУХАА» деп кезээ – ЭДЕ ЧААРТЫПТААЛЫҢАРАМ дээн утканы илередип турар.

Ынчапкээрже, Будда Шакьямуниниң мантразының ниити утказы мындыг болур: «Боттарывыстың анаа бөдүүн мага-бодувусту, бөдүүн сөс-домаа-высты, бөдүүн угаан-медереливисти Будда Бурганның мага-бодунга, сөс-домаанга, угаан-медерелинге дөмейлештир эде чаартыптар бис» дээн.

Бурган башкы Будда Шакьямуниниң ОМ МУНИ МУНИ МАХА МУНИЕ СУУХАА деп мантразын Тыва Республи-кага ыдык ай – Бурган айының дургузунда хүннүң-не кижилер бүрүзү май 19-тан июнь 16-га чедир номчуур.

Ынчан кижилер бүрүзүнүң бодун-га айтырыг салдына берип болур: боттарывыстың анаа бөдүүн мага-бодувусту, бөдүүн сөс-домаавысты, бөдүүн угаан-медереливисти Буд-да Бурганның мага-бодунга, сөс-домаанга, угаан-медерелинге канчап дөмейлештир эде чаартып уjurлуг бис, ооң утказы чүл?

Бо айтырыгга делгереңгей хары-ны дараазында аажок билдингир кылдыр чырыдар бис. Амдыызында ооң кысказы-биле тайылбыры мын-дыг: «Бүгү-ла амылыг амытаннар дузалажып, оларның човулаңдан адырлып алырынга дузалажыр дээш, Будда Байдалын чедип алың!» дээн уткалыг.

БУДДИЙЖИ КИЖИ ДЭЭРЖЕ КЫМЫЛ ОЛ?

Сүрлүг бедик хүрээлер – буддизмниң ораны ол звес-тир, Чырыктылыг угаанның ораны – буддизмниң ораны ол-дур. Сүзүглөп, чүдүүрү – буддизмниң сүзүгүнү ол звес-тир, Чымчак сеткилдин сүзүгүнү – буддизмниң сүзүгүнү ол-дур. Хола бурганнар – буддизмниң каасталгазы звес-тир, Чаагай мөзү-бүдүш – буддизмниң каасталгазы ол-дур. Холунда эреге бары – буддийжи кижиниң демдээ звес-тир. Сагыш-сеткилинде хир чогу – буддийжи кижиниң демдээ ол-дур. Эртем-судурну эки билири – мерген угаанныг болуру ол звес-тир, Эки-бакты ылгал билири – мерген угаанныг болуру ол-дур. Төрзөн дылын арыг билири – езулуг чоргаарал ол звес-тир, Төрөл-чону-биле эп-найыралдыг болуру – езулуг чоргаарал ол-дур. Эртем-билиг чогу – бак кижиниң демдээ звес-тир. Эт-хөреңги, мал-маган оорлаары – езулуг бак кижиниң демдээ ол-дур. Четчир акша чогу, ат-алдарлыг звези – ядыы кижиниң демдээ звес-тир, Сеткилинде аас-кежик чогу – ядыы кижиниң демдээ ол-дур. Бодунуң кежик-чолун бодааш өлүп калган кижилер – маадыр кижилер ол-дур. Өскелерниң кежик-чолу дээш өлүп калган кижилер – маадыр кижилер ол-дур. Өскелерниң четпестерин коптарар кижилер – ол эр звес кижилер-дир. Бодунуң четпестерин коптарып, ону эдип ап чоруур кижилер – эр кижилер ол-дур. Кежиниң өңүнүң агы – бо кижилер эки кижилер-дир деп чүвени көргүспес, А сеткилинде агы – бо кижилер эки кижилер-дир деп чүвени көргүзүп турар. Кежиниң өңүнүң каразы – бо кижилер бак кижилер-дир деп чүвени көргүспес, А сагыжының каразы – бо кижилер бак кижилер-дир деп чүвени көргүзүп турар.

Очулдурукчу Игорь МОҢГУШ Башкы. Очулганың шеверлекчизи Чочагар МОҢГУШ.

МЭЭҢ АЧАМ

Мээң ачамның адын Мergen Дадар-оолович Трас дээр. Ол дыка эки киж. 1987 чылдың май 15-те 41 киж санныг эштериниң аразына Кызылдан шериг хүлээлгезин эрттирери-биле чорупкан. Ачамның кирген бөлүүн «20А» команда дээр турган. Эгезинде Таджикистанга шеригниң баштайгы белеткелин эрткен. Оларны БМБ деп шериг машиналарның чолаачы-механиги деп мергежилге өөредип турган.

1988-1989 чылдарда мээң ачам Афганистанга болуп турган дайынчы хемчеглерге киржип турган. Ол дайын дугайында чугаалаар хөңнү чок киж. ынчалза-даа мээң ачам эрес-дидим тулчуп турган деп билир мен. Ол — «Дайынчы ачы-хавыя» дээш деп медальдың төлөптиг эдилекчизи. Совет шериглерни Афганистандан үндүреринге база үлүх-хуузу кирген. Ол ышкаш ачам «Афган чонун мурнундан өөрүп четтиришкен» деп медальды база алган.

Афган дайынының соонда ачам Таджикистанның болгаш Соңгу Кавказдың девискээринге болгулаан дайынчы хемчеглерге база киржип турган. Мен бодаарымга, чүгле эрес-дидим кижилер дайын-чаага, «изиг точкаларда» болуп турар дайынчы хөдөлишкннерге киржип турар. Олар, бир дугаарында, бодунуң дугайында эвес, төрзүн чурту, чонун бодап турарлар. Ачам «Эрес-дидим чорук» дээш деп орден, «Суворов», «Жуков», «Эрес-дидим чорук» дээш деп медальдар-биле шаңнаткан.

Ачамның эш-өөрү хөй. Май 9-туң хүнүндө олар Тиилелгениң чыскаалына киржирлер. Мен ол байырлалга дыка ынак мен. Ачам-биле ооң эштери ынчан орден, медальдар кадап каан шериг хевин кедип алган турда көргөш, өөрүп, чоргаарланыр мен. Ачамны хоорай школаларының өөреникчилери ужуражылгаларже бо-ла чалаар. Дайын-чаага киржип турган эш-өөрүнүң дугайында ол уругларга чугаалап бээр. Мен бодаарымга, дайынчы киж хүн бүрүдө маадырлыг чорукту кылып турар. Чүге дизе ол тайбың дээш кижиге эң-не үнелиг чүүл — амы-тынын безин бээрден чалданмас. Ачам менээ кезээ шагда үлегер болуп артар. Ол мени дидим, звилең-ээлдек, төрзүн чуртунга шынчы болурунга өөредип чоруур. Эргим, ынак ачамга быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, кол-ла чүве — арыг, аяс, тайбың дээрн күзедим.

Оглу Арзылаң ТРАС.

Кызылдың № 3 школазының 2-ги классчызы.

ТИИЛЕЛГЕ БАЙЫРЛАЛЫ — МЭЭҢ ЧОРГААРАЛЫМ

Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиилелгениң 70 чыл оюн бүгү Россия чоргаарал-биле демдеглээн. Май 9 — Россия-жи киж бүрүзүнүң эгээртинмес ыдык байырлалы.

Мен кинолардан, номнардан Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында көргөш, номчааш, ол үениң дайынчыларының эрес-дидимин, шыдамыккайын, угаангырын, кээргенчин кайгап ханмас мен. Дайынның бергелеринден чалданмайн, келир үениң салгакчылары бистерге тайбың чуртталганы, аас-кежиктиг келир өйнү сөңнеп бергени дээш маадырларга мөгөөр мен. Чижээлээрге, менээ чаңгыс хүн удувайн барган азы чененмээн таварылга турган эвес, а ол дайынчылар хонук-хонуу-биле, ай-айы-биле амыр-дыш чок тиилелге дээш туржуп турганын бодаптарга, эът-кеш чымырткайнып, сагыш-сеткил дойлу кээр. База ол ышкаш чассыдып, өпейлеп тургаш өстүрүп алган оглун дайынче чорударга, ие кижиге база оглунга берге чарлышкынны бодаптарга, авамга дыка ынак болгаш сагыш-сеткилим дүвүрөй бээр-дир.

Бо-ла бүгү берге, коргунчуг, кээргенчиг, чоргааранчыг салым-чолду эрткен дайынчы маадырларывысты утпайн, эрткен үевиң төөгүзүңгө чоргаарланыры салгакчылар бистерниң аас-кежикти деп бодаар мен.

Ынчангаш Май 9 байырлалында чүгле найысылалга эвес, көдээ суурларга база фейерверктерни, салюттарны адып, шын шериги парадты эрттирерин дыка күзээр мен. Чүге дизе, мөңгөде ыдык Тиилелге байырлалын ырак эвесте, дүүн чаа чедип алганы дег, киж бүрүзүнүң сагыш-сеткилинге өөрүшкү кезээде турзун. Улуг байырлал-биле дайын киржикчилеринге аас-кежикти, кадыкшылды күзевиишан, бүгү делегейге тайбың турзун деп йөрээдим.

Сомам ДАВАА,
Самагалдайың № 1 школазының
5 «а»

класының
өөреникчизи.

Улуг Тиилелге байырлалының хүннери

ПОЛКОВНИК СУВАК

Ада-чурттуң Улуг дайынына Улуг Тиилелгениң 70 чылында немец фашизм-биле демиселге боттарының төлөптиг үлүүн кириген кижилерниң ат-сывын сактып, оларның кылган маадырлыг эрес-дидим чоруунга, ажил-херзэнге мөгөйип турар бис. Ындыг кижилерниң бирээзи — Монгуш Чевекович Сувак. Тываның Улустуң революстуг шериниң хөгжүлдезинге, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында немец фашизм-биле тулчушкунарга тыва эки турачыларны белеткээринге, фронтуга дузаны организаастаарына ол бодунуң улуг үлүг-хуузу кирген. Ооң дугайында «ТАР: оттуг дөртөн чылдарның министри...» деп номну Улуг Тиилелгениң 70 чылында Тыва Республиканың Национал музейиниң, Тыва Республиканың Төп архивиниң, Россия Федерациязының Камгалал яамызының Төп архивиниң ажилдакчыларының дузазы-биле, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Айыыл чок чорук, хоойлу-дүрүм болгаш кызыгаар чоогунуң айтырылганың талазы-биле комитетиниң даргазы Виталий Бартына-Садының идеп-кейлиг деткимчези-биле журналист Юрий Дарбаа бижээш, Вадим Безрученковтуң болгаш Монгуш Сувактың төрелдериниң акшатегирик ачы-дузазы-биле чырыкче парлап үндүргөн. Бо номнуң номчукуларга баштайгы таныштырылганы ооң кол маадыры, Тыва Арат Республиканың Камгалал сайыды, Тыва ССРЭ-ге каттышкан соонда Тыва Автономнуг областың баштайгы Шериг комиссары чораан Монгуш Сувактың төрзүн чурту Ак-Туруг суурга Тиилелге хүнүнүң бүдүүзүндө май 8-те болуп эрткен.

Ак-Туруг суурнуң көдээ Культура бажынын байырлал шинчи кири каастаан, ооң сценазын «Ада-чурттуң Улуг дайыны» орден болгаш полковник Монгуш Сувак орден-хавыязын бүрүнү-биле херзэнге кадап алгаш тырттырган чуруу-биле шимзэн. «ТАР: оттуг дөртөн чылдарның министри...» номнуң таныштырылганына ак-туругжулар, Чаа-Хөл кожуунуң өске-даа суурларының чону Ак-Туругнуң Культура бажынын шыгырт долу чыгып келген. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың ыдык ырларын күүсеткен соонда Россияның болгаш Тываның күрүнө туттарып, Тиилелге тугун Ак-Туруг ортумаг школаның кадеттери Тиилелге дугайында ырың үделгези-биле сценаның кырынче, чон мурнунче үндүрүп келгеш, Тиилелгениң байырлыг езулалына турупканнар.

Монгуш Чевекович Сувак азы чонунуң адаары-биле полковник Сувак деп кымыл ол?

Ол 1911 чылдың январь айда Ак-Туругга Чевек биле Түлей-кадай Монгуштарның өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Сувак 11 харлыг турда ачазы аарыгдан чок болган. Ынчангаш оол авазына, ооң төрелдеринге мал-маган азырап өстүреринге дузалажып, аңнап, балыктап, кадыг-берге ажил-амыдыралга доругуп өзүп келген. 1930 чылда 19 харлыында Тываның Улустуң революстуг шеринге албан-хүлээлге эрттирип эгелзэн. Угаан-сарыылдыг, шериг херзэнге салым-чаяанныг оолду командирлер дораан эскерип кааш, ону өске 19 солдаттар-биле кады Тамбов хоорайда 1-ги Аъттыг шериг аттыг

Кызыл тутуг кавалерия школазынче 1932 чылда өөредип чоруткан. Даштыкы чурт Тыва Арат Республиканың хамаатызы болгаш, Монгуш Сувак ол школага Аркадий Суворов деп чажыт аттыг өөренип турган. Шериг херзэнге ооң салым-чаяаннын командирлери эскерип көргөш, ат-алдарлыг орус полководчунуң адын аңаа

Полковник Сувактың дуңмазы Анайбануң уруунуң уруу Даң-Хаяа Ортун-оол өгбөзүңгө тураскаадып дайынчы ыры күүсөдип турары.

чажыт ат кылдыр шилип берген чадавас. Шынап-ла, ол училищениң эки өөредилгелиг курсантыларының санына кирип турган. Эки өөредилгези дээш Монгуш Сувакка кавалерий-жи дайынчының селемезин 1-ги Аъттыг шериг аттыг Кызыл тутуг кавалерия школазының тургузучузу, алдарлыг полководчу, Совет Эвилелиниң маршалы Семен Буденный боду тудускан. Монгуш Сувактың эки өөредилгезиниң дугайында школаның начальниги Хацкилевтуң ат салганы документилер, шаңнал-макталдар херечилеп артып каан.

Тамбов хоорайга өөренип тургаш, Елизавета Черемушкина деп орус уруг-биле Монгуш Сувак таныжып алыр. Олар өг-бүле тудуп, 1935 чылдың ноябрь айда Монгуш Сувак школаны доозуптарга, Тываже кады чедип кээрлер. Елизавета Ивановна ашаанга оол божуп бээр, аныяк ада-ие оглун Сергей деп адап алырлар. Монгуш Сувактың оглу амгы үеде Тверь облазында Нестерово суурда чурттап чоруур.

Тамбовтуң кавалерия школазын дооскан соонда Монгуш Сувактың шериг ажил-херзэ шалыпкыны-биле шуудап, албан-дужаал аайы-биле ол дүргени-биле депшип эгелзэн. Ону дораан-на Тываның Улустуң революстуг шериниң полк школазының политиктиг удуртукчузу албан-дужаалга томуйлаан. Удатпаанда 4 ай болганда каттыштырган кавалерий-жи полктун штавының начальнигиниң дузалакчызына, ооң соонда бир чыл безин эки четпээнде, 1937 чылдың январь айда полктун штавының начальнигинге ону томуйлаан. Ол-ла чылын улуг лейтенант Монгуш Сувакка капитан эргени ажилдыр майор эргени шериг херзэнге чедишкннери дээш тыпсыр. Мындыг болуушкун — шеригге кончуг ховар таварылга. 1939 чылда аныяк офицерлер Монгуш Сувакты, Ондар (соонда — Семен) Севзэнни Москва хоорайда Фрунзе аттыг шериг академиязынче Тываның Чазаа

өөредип чорудуптар. Академ Монгуш Сувак майор Б.И. С. деп чажыт аттыг өөренип турган. Мец фашизм-биле Ада-чуртту дайыны чоруп турда, 1942 ч. академияны Монгуш Сувак д. тар. 1942 чылдың сентябрь Совет Эвилелинден чанып к ону Тыва Арат Республиканың кавалерий-жи полктун команди томуйлап каар. Ооң соонда ай болганда подполковник э аңаа тывыскаш, ТАР-ның кам сайыдының оралакчызына т лаан. Бо албан-дужаалга М Сувак тыва эки турачыларның белеткелин туда удуртуп, Кызы ригге дуза кылдыр чорудар дай аъттарның шилилгезин орган тап, бо ажилга боду дорт ки турган. Ооң мурнунга тургу даалгаларны эки күүсеткени М Монгуш Сувакка полковник э тыпсыр. Төөгүге ол полковник деп ат-биле артып каар.

1943 чылдың май 26-да рал-майор Гессен Шоома С. же өөренип чоруй баарга, о хүн полковник Сувакты Тыва Республиканың камгалал сайыды томуйлап каар, бо шийтирни чак Тока боду деткиир.

Тыва Арат Республиканы С. ниң составынче Тыва автоно область кылдыр кириген соо полковник Сувакты областың Ш комиссарына томуйлап каар албан-дужаалга 1951 чылга ч ажилдаар, ол чылдың январь те полковник Сувакты курлавы үндүрүптер. «Хамааты» амыдыр полковник Монгуш Сувак аңгы-а ажилдарга ажилдап чораан.

Полковник Монгуш Сувак Т Арат Республиканың ордени-би Кызыл Сылдыс ордени-биле удаа, «Ада-чурттуң дайыны» орд биле болгаш хөй санныг медальды биле шаңнаткан.

Республиканың төөгүзүңгө п ковник Сувак деп ат-биле арт Монгуш Чевекович Сувактың ду йында «ТАР: оттуг дөртөн чылдарн министри...» ном Тываның дайын тиилекчи ат-алдарын тургузуп тур кижилерге мөгөйг-дир. «Силерн чаңгыс чер-чурттуунар дугайын номну бижип тура, Ак-Туругн чонунуң, ооң ат-алдарының дугайы да хөйүн билип алдым. Силерде ма дырлыг, Тываның төөгүзүңгө ажы херзэн, ат-алдарын арттырып кэ кижилер хөй-дүр. Ындыг кижиле ам-даа хөй болзун!» — деп, номну автору Юрий Дарбаа чугаалаан.

«ТАР: оттуг дөртөн чылдарны министри...» номну Ак-Туругнуң бол гаш Чаа-Хөл кожуунуң ат-сурагы кижилеринге, кожуунуң шупту школаларына, библиотекарларына тураскаалга берген.

Полковник Сувактың дугайында ону билер, таныыр кижилер хөй чылыг чүүлдерни сактып чугаалаан. Хоочун башкылар Борбак Монгушевна Хөлчүк, Чечек Монгушевна Хомушку олар Монгуш Чевекович Сувак узаныр-чазаныр ус-шевер киж чораан, ооң чазат бергени эт-севи бистиң улуг назыныг төрелдеривистиң бажыңнарында ам-даа бар деп бадыткааннар.

Улуг Тиилелгениң 70 чылында ат-алдарлыг чаңгыс чер-чурттуу полковник Сувактың төлөптиг адына тураскааткан солун концертти бот-тывынгар артистер көргүскөн.

Шаңгыр-оол МОНГУШ

Улуг Тиилелгениң 70 чылынга

КАЖАН-ДАА УТТУНДУРБАС

Иргит Айыбыжы Көже оглу өөнүң ишти-биле.

Мээң кырган-ачам эки тура-
аыттыг шериг эскадронунун
мететчу дайынчызы гвардей-
Севзэн Көжеевич Айыбыжы
Иргит Айыбыжы Көже оглу). Ол
ордейжи полктун дайынчызы
ыл гвардейжи турган. "Кы-
гвардейжи" деп хөрек дем-
н хөрээнге эң баштай кадаан
эки турачыларның бирээзи.
чангаш-ла кырган-ачамны
Даг сумузуңуң улуг-биче чону
адавас, "Гвардейжи" дижир

турган. Ол адынга кырган-ачам
аажок чоргаарланыр чораан.

Кырган-ачам "Чаа орук"
колхозунун баштайгы кижигүнү
болуп, каракуль, сараджин, тыва
хойлар өстүрүп малчыннай бер-
ген. Ол ажылынга бердинген бол-
гаш салган сорулгазын чедип ап,
Тыва АССР-ниң Президиумунун
хүндүлүг бижии-биле шаңнаткан.

Май 9-тун хүнү келирге-ле, кы-
рган-ачамны өөреникчилер, анык-
тар чалап алгаш баар турган.

Оларга кадыг-дошкун дайынның,
тыва эки турачыларның эрес-ди-
дим, маадырлыг тулчушкунна-
рын, өөрүшкүлүг тиилелгениң ду-
гайында, төрзөн чуртунга ынаан
улуг чоргаарал-биле чугаалап
берип чораан.

Кырган-ачам — хөй санныг
дайынчы медальдарның эдилек-
чизи, ТАР Ордениниң, "Ада-чурт
дайыны" орденниң бирги черге-
зи болгаш "Эрес-дидим чорук"
деп медаль база юбилейлиг
медальдарның эдилекчизи.

Кырган-ачам биле кырган-
ачам хөй ажы-төлүн ажыл-ишке
эрес-кежээ, шалыпкын, уран-ше-
вер, топтуг бүдүш-чаңга кижизит-
кен. Оларның аразында мурнакчы
тевежи, чылгычы, хойжу, саанчы
дээш, кымнарны чок дээр. Мээң
авам Салбакай Севзеновна —
оларның хеймер уруу. Авам менээ
кырган-ачамның дугайында чу-
гаалап бээр, дыка сонугурап,
чоргаарланып чор мен.

Кырган-ачамның буянның
үүлге киришкен эрес-дидим
чоруун, ооң чырык омур-хевирин
ажы-төлү, уруг-дарыы, чону ка-
жан-даа утпас.

Аюш ЛАНАА,

Кызылдың № 12 школарының
5-ки классчызы.

Чурукту хуу архивтен алган.

2015 – Россияда Литература чылы

ТЫВА НОМ — КОНКУРСТУН ЛАУРЕАДЫ

Апрель 21-23 хүннеринде
сквага «Вертикаль» деп
тур болгаш аян-чорук дуга-
да XVIII делегей чергелиг
офестиваль болуп эрткен.
Чаңчыл езугаар ол фести-
ва даглар, экстремалдыг
от талазы-биле бижиттинген
нарның Национал конкурзу
ган. Бо конкурс орус дылга
иттинген, 2012-2015 чыл-
да парлагынган номнарны
зеп аар негелделиг.

Национал конкурстун «орук
дегелдери, очерктер» деп
инацияга тыва чогаалчы
адыр-оол Ховалыгының март
а үнгени «Делегейниң 5 дип-
иниң 5 эң бедик шыпшыкта-
деп ному шылгарап, лау-
т бооп, делегей чергелиг
офестивальдың дипломун
лап алган. Ол диплом Мос-
дан авторга чедип келген.

Бо хөй өңнүг чуруктарлыг
бичии коллективтиң: ав-
дан аңгыда, очулдурукчу —
анданың кижигүнү Марианна
тыстың, фотограф-дизайнер

Май-оол Чоодунун чедиш-
кинниг ажылының үре-түннели
болур. Тыва альпинистер Евро-
паның, Африканың, Мурнуу Аме-
риканың, Соңгу Американың,
Австралияның, Азияда Памир-
ниң, Эверестин шыпшыктарына
Тываның, Россияның, Кызылдың
туктарын киискиткен дугайында
болушкуннары номда кыска
очулгада бижиттинген. «Бо ном-
ну анаа киришкен аттыг бооп
конкурсче чоруттум. Тывалар
бедик дагларже база үнүп турар
улус дээрзин билзин деп бо-
дааш. Мындыг улуг үнелел алыр
боор бис деп сагыжымга дыргак
каразы дег бодам-даа кирбээн.
Бир эвес тыва чон, энерелдиг
сеткилдиг кижилер, оларның
аразында амгы камгалал сайы-
ды Сергей Шойгу дуза катпаан
болза, хөй санныг экспедиция-
лар-даа боттанмас — ынчан ном-
даа бижиттинмес» — деп, автор
чугаалаан. «Бо номну делегей
чергелиг кинофестивальдың
бедии-биле үнелээни дээрге,
бистиң чиңгине деткикчивис —

Орус география ниитилелиниң
президентизи Сергей Шойгунун,
альпинистер дылы-биле алырга,
«Алмаз байырлалына» — 60
харлаанынга бистиң бичии бе-
лээвис болзун» — деп, чогаалчы,
Орус география ниитилелиниң
кежигүнү чугаалаан.

«Делегейниң 5 диптериниң
5 эң бедик шыпшыктары» деп
номну эң-не баштай Тываның
Баштың Шолбан Кара-оол,
Күрүне Думазының депутады
Лариса Шойгу, РФ-тиң камга-
лал сайыды Сергей Шойгу, Ин-
гуш Республиканың Чазаның
Баштың Юнус-Бек Евкуров,
Ингушетияның Чазак даргазы
Абубакир Мальсагов — олар
алганнар. Тыва альпинистерниң
чоок өңнүү — ингуш альпинист,
Россия рекордсмени Лейла Албо-
гачиева эрткен күзүн Эльбруска
чок болган. Ол дугайында мында
бижээн. Бо ном республиканың
кожууннар библиотекаларында
база тарай берген.

Бистиң корр.

Эрге-хоойлу

ПОЛИЦИЯНЫҢ ОФИЦЕРИН ТОРГААН

Прокурорнуң хоойлу езу-
негелдезин күүсетпээни
ш РФ-тиң ИХЯ-зының му-
иципатеттер аразының кил-
иниң начальнигин торгаан.
Кеземче херээниң талазы-
е когааран кижиниң билди-
шкинин сайгарары-биле Эр-
районнуң прокурору РФ-тиң
иципатеттер аразының
нды» килдизиниң начальниги
ын Осумбаже кеземче херзэн
аар кылдыр чорударының
айында негелдени (ол не-
де РФ-тиң кеземче-чорудулга
екизиниң 124 чүүлүнүн 1
зэн езугаар үш хонук хуусаа
гузунда сайгартынар ужурлуг)
рген.

Прокурорнуң доктаадып тур-
гускан хуусаазында Осумба же-
ректи чорутпаан. Прокурор хуу-
сааны узаткаш, ол удуртукчу
кеземче херзэн чорударының
дугайында негелдени ийиги удаа
кирген, айыттыган хуусаада
херек келбээн.

Бо факт-биле холбаштыр
Эрзин районнуң прокурору РФ-
тиң Административтиг чурум ха-
тиң Административтиг чурум ха-
жыдышкыннарының дугайында
кодекзиниң 17.7 чүүлү-биле
— прокурорнуң федералдыг
хоойлуда доктаадып тургускан
бүрүн эргелеринге хамааржыр
негелделерин сагышты-биле
күүсетпээни дээш Начын Осум-
бага хамаарыштыр администра-

тивтиг херекти оттурган.

Административтиг херекти
сайгарганының түннели-биле
Эрзинниң район суду РФ-тиң
муниципалитеттер аразының
«Танды» килдизиниң начальни-
гинге хамаарыштыр РФ-тиң Ад-
министративтиг чурум хажы-
дышкыннарының дугайында
кодекзиниң 17.7 чүүлүнде
көрдүнген административтиг чу-
рум хажыдышкынын болдурган
деп санаарының дугайында док-
таалды үндүрген. Аңаа ийи муң
рубль түннүг административтиг
торгаалды онааган.

Айдың ДАРЖАА,

Эрзин кожунунун

прокурорунун оралакчызы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
БАШТЫҢЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ
Тыва Республиканың девискээринге эң белен
чоруктуң чурумун дүжүрериниң дугайында

1996 чылдың август 27-де
Тыва Республиканың «Чурттакчы
чонну болгаш девискээрлерни
бойдустун болгаш техногенниг
байдалдыг улуг халаптарын-
дан камгалаарының дугайында»
№578 Хоойлузунга дүүштүр Тыва
Республиканың девискээринде
арга-арыгларда өрт айылының
чавырылганы-биле:

1. 2015 чылдың май 13-
тен Тыва Республикага онза
байдалдарны болдурбазының
болгаш чайладырының тала-
зы-биле девискээрниң ишти-
ки системазының эргелеп-баш-
карылга органнарынга болгаш
күштеринге «Эң белен чоруктуң»
ажылының чурумун дүжүрер
болгаш «Хүн бүрү ажил-чору-
дуганың» чурумун кириер.

2. Тыва Республиканың Баш-

тыңының 2015 чылдың апрель
13-те «Тыва Республиканың
девискээринге «Эң белен чо-
руктуң» ажылының чурумун тур-
гузанының дугайында» № 94-РГ
айтышкынын күжүн чидирген
деп санаар.

3. Бо айтышкыны «Тувин-
ская правда» болгаш «Шын» со-
луннарга парлаар, «Эрге-хоойлу
медээлериниң албан-езузуңуң
интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет»
информация-телекоммуникация
четкизинде Тыва Республиканың
албан-езузуңуң сайтызынга кии-
рер.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2015 чылдың май 13

139-РГ

ДУГУЙЛУГ КЛИЕНТ АЛБАНЫ

Пенсия фондузунун Тывада
салбырының шимчеп чоруур
мобильдиг клиент албаны
май айда ажылын уламчылап
турар.

Байырлал хүннеринде Кызыл
хоорайга ажилдаан, май 13-те
— Чеди-Хөл кожунунун Элегес
суурга, май 14-те — Кызылдың
солагай талакы дачаларына,
май 19-та — Бай-Тайга кожунунун
Шуй суурга, май 21-де — Өвүр
кожунунун Хандагайты суурга
чонну хүлээп алыр.

«Дугуй кырында офис» деп
адап турар автомашина янзы-
бүрү оргтехника, кижигүрүзүнүн
медээлери кирген баазаже кош-

тунган ноутбук болгаш өске-даа
техниктиг дерилге-биле хандыр-
тыган.

Мобильдиг клиент албанының
автомашиназында хүлээп
алышкынга келген кижилер
кожуун төвү кирип, үе-шагын
чидирбейн. Пенсия фондузунун
специализинден боттарының ай-
тырыгларын делгеренгейи-биле
билип алырлар. Олар күш-ажыл
стажын санаттырып, пенсияже
үнер эргезин тодаргайладып
алыр аргалыг. Чамдык таварыл-
галарда херек справканы парлап,
документиниң хоолгазын кылып
бээр.

Бистиң корр.

НАЦИОНАЛ ПАРКТЫ
ЧААГАЙЖЫДАР

Тываның Баштыңы Шол-
бан Кара-оол оралакчы-
зы Органа Натсакка болгаш
Өөредилге болгаш Культу-
ра яамыларына уругларның
чайгы кадыкшыдылга дышта-
нылганын Тываның Национал
парыгының девискээринге
организаастаарының аргазын
чугаалажып көөрүн дааскан.

Чайгы кадыкшыдылга кам-
паниязының белеткелинге бюд-
жет акша-хөреңгизин аңгылаар,
ону үре-түннелдиг кылдыр, а эң
кол чүүл уругларга ажыктын
бодап чарыгдар.

Оон аңгыда Шолбан Кара-
оол Национал парктын бо хүнүг
байдалына кичээнгейни углан-
дыраарын дилээн. Аңаа эрткен
чайын аажок улуг чаартылганы
чоруткан. Ындыг-даа болза бо
хүнге чедир ында девискээрниң

чаагайжыдылганының болгаш
шынарлыг хандырылганының
талазы-биле айтырыг шийтпир-
леттинмээн. Ынчангаш дарганың
оралакчызының удуртулгазы-би-
ле Культура яамызының мурнунга
кыска үе-хуусаада Национал
паркты чурумчудар сорулга сал-
дынган.

Чүнүн-даа мурнунда уруг-
ларның ойнаар шөлчүгештерин
калбартырының болгаш ойнап-
хөглээр аттракционнары ажыг-
лалче киирериниң дугайында
чугаа чоруп турар.

Июнь 1-ге чедир — респуб-
ликаның чурттакчыларының бол-
гаш аалчыларының кол дыш-
танылга чериниң ажыдышкы-
нының албан-езузуңуң хүнүнге
чедир, Национал парктын удур-
тукчулары ажыдышкынга белен
турар ужурлуг.

ЖУРНАЛИСТЕР ЭВИЛЕЛИНИҢ
КЕЖИГҮННЕРИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

2015 чылдың майда отчеттук соңгүлдә конференциязын
эрттирери-биле Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада
регионалдыг салбыры профессионал эвилелдин ажилдап ту-
рар кижигүннериниң санаашкынын чорудар.

Коллегаларны Парлалга бажыңына манаар. Адреси: Кызыл
хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың 100:

22 дугаар кабинетке (үшкү каът) понедельник санында 17-ден
18 шака чедир — «Тываның Журналистер эвилели» регионалдыг
хөй-ниити организациязының, «Россияның Журналистер эвилели»
Бүгү-россияның хөй-ниити организациязының Тыва Республиканың
девискээринде салбырының удуртукчузу Эльвира Сергеевна Ли-
фанова, соталыг телефону 8913-341-9638, lifanova@hotmail.ru

17 дугаар кабинетке (дөрткү каът) — «Азия төвү» солунунун кол
редактору Надежда Мухарбековна Антүфьева, ажилчын телефону
8(394-22) 2-10-08, сот. тел. 8905-920-4906, antufeva@centerasia.ru

Журналистер эвилелиниң кижигүн биледин болгаш аңаа кошкан
саазынын ап алырын дилеп тур бис.

ЫРЫ-ХӨГЖҮМНҮҢ БАЙЫРЛАЛЫ

(Төнчүзү.
Эгези 1-ги арында).

Төп шериг оркестрин чон магадаан

Төп шериг оркестринин кол дирижеру, Россиянын улустун артизи Валерий Халилов Тывага ийи удаа кээп турарын, оркестр барык-ла Кызыл Шөлге болган Тиелелгенин чыскаалынын соонда-ла, Тывага айттаныпканын чугаалаан. «Камгалал сайыдынын юбилейин демдегелеп турар чылында ооң төрзөн черинин

Оркестрнин кол дирижеру, генерал-лейтенант В.М.Халилов.

чонунга концерт көргүзери алдар-хүндүр — деп сураглыг дирижер демдеглээн. — Тыванын агаар-бойдузу чараш, бир янзы аян-шинчилиг, чону ээлдек-эвилең, биче сеткилдий-биле бисти магадаткан. Соңгаарда ышкаш, көдээ чон база дириг хөгжүмнү дыңнаар, сонургап, культурлуг дыштанзын дээш оларга бараан бооп турарывыска чоргаарланып тур бис. Ол ышкаш Президентинин кадет корпусунун өөреникчилеринге ойнап күүсеткен хөгжүмүвүс келир үенин офицерлери болур бо оолдарнын шериг-патриотчу кижизидилгезинге, ниити культуразынга дээштиг болур деп бодаар мен. Шериг оркестрнин кол сорулгасы — чоннун сагыш-сеткилин көдүрүп, чер-чуртунга чоргааралды оттурары. Ол дээш ыры-хөгжүмүвүсү бараалгадып турарывыс бо» — деп, республиканын аалчызы чугаалаан.

Шагаан-Арыгдан Чадаанаже

Май 14-те сураглыг ансамблдин артистери Шагаан-Арыгга Биче-оол Мон-

гул-оол аттыг стадионга солун концертин көргүскөн. Аалчылар-биле кады ТР-ниң алдарлыг артизи София Кара-оол дайын үезинин алдарлыг ырылары («Журавлини», «Катюшаны») күүсеткен. Өске-даа ыраажыларнын ыры-шоорун көрүкчүлөр магадаан.

Улуг-Хем кожуун чагыргазынын даргазы Мерген Анай-оол улуг-хемчилернин мурнундан өөрүп четтиришкенин бижин болгаш белекти сөңнээн. Шагаан-Арыгнын хоочун чурттакчылары Кара-кыс Ооржак биле Надежда Танова: «Софья Кара-оолдун авазы — бистин чаңгысклассчывыс, ол авазынга дыка дөмей. Улуг-Хемнин уран талантылыг кызы-дыр. Москвадан келген талантылыг артисттеринин солун концертин бедии-биле үнелеп тур бис. Бистерни кезээде-де деткип чоруур чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгуга чоргаарланып бис, ооң оруу ак болзунам!» — деп чоргаарал-биле чугааладылар. Өөреникчилерден Шагаан-Арыгнын №1 школазынын 5-ки классчызы Милана Баянай алдарлыг артисттеринин солун концертинин дугайында чылыг, чараш сөстөрни чугаалаан. Аалчылар Шагаан-Арыг хоорайнын чурттакчылары-биле байырлашкаш, оруун Чадаанаже уламчылаан.

Аалчылар — Үстүү-Хүрээде

Ансамблдин артистери Шагаан-Арыгдан үнгеш, Үстүү-Хүрээге четкен. Ырак-узак хо-

райдан келген аалчыларны Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазынын даргазы Байбек Монгуштун удурткан бөлүү биле Тыванын лама-башкылары чаңчыл езу-гаар сүттүг шай-биле уткуп алганнар. ТР-ниң культуразынын алдарлыг ажилдакчызы Игорь Дулуш Үстүү-Хүрээниң кыска төөгүзүн таныштырган. Лама-башкыларнын чылыг сөстөрүн Үстүү-Хүрээниң ширээтизи Тензин Чымба башкы дамчыткан.

— Төөгүнүн Үстүү-Хүрээзинге Москвадан келген аалчыларнын бистин сарыг шажын чүдүлгевисти хүндүлөп келгенинге лама-башкылар бистер өөрүп тур бис. Ынчангаш бүгү-ле тыва чонумнун мурнундан чаңгыс чер-чурттуувус, Чадаананын болгаш Тыванын төлөптиг оглу Сергей Шойгуга 60 харлааны-биле байыр чедирip, хей-аады кезээде бедик, оруу ак болзун деп йөрзеп тур мен — деп сеткил хайныгып чугаалаан.

Келген аалчылар Үстүү-Хүрээни сонуургап, чурукка тырттырып алгаш, Чадаанаже чорупканнар.

Көктүг-шыктыг Чадаана

Үстүү-Хүрээден үнген аалчылар ырда кирген, көктүг-шыктыг Чадаанага кээрге, суурнун улуг-бичии чурттакчылары Мерген-Херел Монгушаттыг Культура бажынынын чанында чыгып алган, аалчыларын өөрүшкү-биле уткуп алдылар. Артисттеринин дайын дугайында сураглыг ырлары болгаш орус улустун ырларын күүседип турары чадаанажыларнын хей-аадын оттурган. Көрүкчүлөр оларнын-биле кады ырлашпышаан, адыш часкаашкыннарын үспээн. Хакасиянын алдарлыг артизи Наталья Манулик бичии уругларга ыры-самын бараалгаткан. Тиелелгенин 70 чылын таварыштыр улуг белек кылдыр сураглыг ансамблдин концерти-биле чаңгыс чер-чурттуу Сергей Күжүгетович чадаанажыларны өөрткен.

Чадаана төлөптиг кижилеринин чурту-дур дээрзин Сергей Шойгунун Чадаанада чурттап оран улуг угбазы Светлана Күжүгетовна онзалап чугаалады: «Мени кырган-авам азырап каан, ачамнын авазы. Ачамга болгаш дуңмамга чоргаарланып чоруур мен» — деп, чылыг сөстөрни чоннун мурнунга ол чугаалады.

Россиянын Камгалал ямызынын Төп шериг оркестринин хөгжүмчүлери «Тиелелге хүнү» деп сураглыг ырыны Чадаананын уран чүүл школазынын өөреникчилери-биле кады күүсеткеннер. Кол дирижер Валерий Халилов ыраажыларнын бичиизи 5-ки классчы Эдуард Ондарны чаптап ханмаан. Чадаанажылар олуттарындан тургулап кээп, оларга улажып ырлашкан. Концерт соонда чурттакчылар өөрүп четтиргенин илередип, хөгжүмчүлөргө белектерни сөңнээн.

Хөгжүмчүлөргө солун көргүзүүн улуг-бичии чон сонуургал-биле көрүп, «дараазында база аалдап келиңер» деп сагыш-сеткилинден таарзынганын илередип, өөрүп четтиргенин онзалап демдеглээн.

Чаңгыс чер-чурттуунга чадаанажылардан изиг байыр

Тыва чоннун төлөптиг оглу Сергей Шойгунун дугайында Чадаананын чурттакчылары чылыг сөстөрни чоргаарал-биле чугааладылар.

Байбек Монгуш, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазынын даргазы: «Тыванын хөгжүлдезинге үлүг-хуузу кирип, деткимчезин көргүзүп турар база бистин Чадаанага төрүттүнген улуг даргавыска чоргаарланып чоруур бис. Сергей Шойгунун алдар адын арыг болгаш бедик эдилээр уjurлуг бис».

Джамия Монгуш, Чадаананын уран чүүл школазынын директору: «Чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгунун юбилейлиг чылында дыка шудургу белеткенген бис. Чоннун аразынга культура массалыг, спортчу хемчеглерни эрттирип база хоорайнын, суурнун чаартылгазынче улуг кичээнгейни угландырган. Бистин уран чүүл школазы Сергей

Юбилеям!
Ордине

7-ги классчы Саглай Сарылар.

5-ки классчы Эдуард Ондар башкызы Джамонгуш-биле.

Шойгунун адын эдилээн кудумчуну дугаар бажынында турар.

Эдуард Ондар, Чадаананын школазынын 5-ки класынын өөреник «Чуртувусту хөгжүдүп, камгалап» сайыдывыс Сергей Шойгуну дөзө мен. Ынчангаш улуг даргавы төрүттүнген хүнү-биле байырны чед тур мен».

Саглай Сарылар, Чадаананын школазынын 7-ги классчызы: «Кыларывыс бистерни «Үргүлчү-ле өөрениңер, Сергей Шойгу дег төлө болуңар, келир үеде чуртунарны сайздырыңар үлүг-хуунарны кирип чору деп чагып-сургап-ла турар. Бистер ыңгаш төлөптиг болур дээш кызып өөртур бис».

Тыванын алдарлыг, төлөптиг Сергей Шойгуга бичии школачылар эгелээш, улуг улуска чедир чүглөкүзээшкыннерни илередип турган. А ат-сураглыг оркестрнин таланты артисттеринин оюн-көргүзүү республика чонунга уттундурбас болуп артары чужок.

Анисья ТЮЛК

Кызыл — Шагаан-Арыг — Чадаана

Кызыл. Чыңгис СААЯНЫН тырттырган руктары.

Хөгжүмчүлөр — Шагаан-Арыгда.

Театр уран чүүлү

«А бис өлбес бис!»

Салим Монгуштуң чаа «Дуруялар» деп шиизин Марина Идам тургузуп, ооң хөгжүм талазы-биле каастангазын база күүсеткен. А сцена каастангазы, костюмнар Тываның Улустуң чурукчузу Начын Шалыкты.

Чогаалдың өзүн Ада-чурт-туң Улуг дайынынга тыва эки турачыларның тура-соруу, салым-чолу, оларның иштиги делегейи, тайбын амыдыралче чүткүл болгаш тиелелгеже бүзүрели ээлеп турар. Ук болуушкуннарны амгы үениң кижилери утпайн, аныяк салгалче дамчыдып чоруурунун херечизи кылдыр шиинин автору, тургускан режиссеру тоожукчу маадырны киригени улуг уjur-уткалыг, өскээр чугаалаарга, 70 чыл бурунгаар болган төөгүнү ооң кижикчинден дыңнаары бадыткалдыг, шынныг болгаш дириг дээн бодал-биле шиинин тургускучулары дайын киржикчизи кырган-авайга «сөстү берип», ооң сактышкыны кылдыр төөгүнү чуруп көргүскен. Ук арга— чечен чогаалда, театр болгаш кино уран чүүлүнде доктаап, турумчул берген аргаларның бирээзи. База ол ышкыш төөгү темазын ынакшыл-биле согажалап ыдары делегей литературазының дуржулгазы болур.

Чогаалдың сюжет хөгжүлдөзү шыырак деңгелде күүсеттингенин бодалдарның дес-дараалашкаа, бир сөстен өскезинче, бир болуушкундан дараазындаазынче чоорту хөгжүүр принципти шыңгыы сагааны бадыткап турар. Төөгүнүн тоожуттарына саазын дуруялар, оларның саны болгаш кырган-аваның уйнуунуң сонургалы улуг сылдаг болган. Оон аңгыда дайынның омур-хевирин чуруп көргүзүрде, чүгле даштыкы болуушкуннар болгаш хөдөөлүшкүннер-биле кызыгаарлаттынары чогаалга ханы утка бербес, кол чүүл кижиге болгаш ооң иштиги сагыш-сеткилинин бийдалын дамчыдары дээрзин автор болгаш режиссер чугула алганы көскү.

Бир-тээ, төөгүлүг ши бижири деп сорулга салганда, автор хей архив материалдары-биле, хоочуннарның сактышкыннары-биле таныжары албан апаар. Салим Монгушка төөгүлүг материалдар, сактышкыннар талазы-биле улуг дузаны тыва эки турачы Михаил Сундуйнуң огу Алексей Михайлович Сундуй көргүскен. Аныяк драматург төөгү талазы-биле улуг ажилды чорутканы илден, шын болган төөгүнү хажыткан карыш-кактар чогу, харын-даа чамдык омур-хевирлерни прототиптеринге чоокшулаштырганы шиинин төөгү-биле сырый холбаазын бадыткап, чогаалды хүлээп алырынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар. Шынап-ла, улуг лейтенант Бүрзекей (ТР-ниң алдарлыг артизи Олег Сат) чугаазынга «раз так» деп кызыткыны үргүлчү ажыглаар турганын, Дончут (Айдың Бады-Сагаан) биле Дарыяа (Надежда Ооржак), Доржу (Орлан Оюн) биле Багбуужап (Тана Дулуш), Кошкар-

оол (Уран-оол Стал-оол) биле Часкал (Аржаана Куулар) олар өг-бүлө кижилер дээрзин болгаш Бегзи-Хуурак (ТР-ниң Улустуң артизи Эдуард Ондар) Тываның Арзылаң мөгези чораанын хоочуннарның сактышкыннары херечилеп турар. Шиинде дайын шөлүнгө эгезинде ыячтып, бирээзи бирээзин тоовайн турар Биче-кыс (Айдыс Даржай) биле Бичен (Сайлык Шулуу-Маадыр), шынап-ла, дайын соонда чанып келгеш, өг-бүлө тудуп алганы — төөгүлүг барымдаа. Ооң-биле кады чеже-даа Тывадан ыракта дайын шөлүндө болуушкуннарны көргүзүп турза, шиинин национал хөрзүнү езулуг тыва дээрзин эскерери берге звес.

Тыва езу-чанчылды: Шагаада чолукшуурун, улугну улуг деп, бичини бичи деп хүндүлөжип, камнажырын, тыва чоннуң язы-бүрү хоругларын сагыырын, чижээ, иштиг кижиге дааранмас дээрзин, өске кижиден алган чүвени аластап артыжаарын, арага ам-заарда, ыдамнаарын, оран-таңды элдеринге тейлеп-чүдүүрүн дээш, оон-даа өске тыва аажы-чаңы шиинде чедимчелиг көргүскен.

Ук үениң чугаалажыр аянын, ырыларын, пластиказын, уян-пөрүк тыва кыстарның аажы-чаңын катаптаарын оралдашканы шиинде көстүп турар.

Шиинин темазынга хамаарыштыр алырга, ында ийи улуг тема колдап турар ышкыш. Кырган-аваның (бо омур-хевирден тыва эки турачы Вера Чүлдүмовна Байлакты танып каары берге звес) уйнуунуң сонургал дилээни ынакшыл төөгүзү дайынның ышбузун, довурак-доозунун, ханчин, өлүм-чидим, ысы-сызын, уе-човуурун өттүр чуруттуруп көргүстүнген. Чүгле ынакшыл мында кижилер аразында халыын болгаш эргеледиг-чассыдыг хевиринде звес, а чоок кижизи, эшөөрү дээш ханы дүвүрел, сагыш човаашкын кылдыр илереп турар. «Ынакшыл биске дайылдажыр күштү берип чор ышкыш!» дээн Дарыяаның сөстөрүнде ханы утка синниккени чугаажок.

Сцена каастангазы, хөгжүм үделгези шиинге кол уjur-дузалыг. Шиинин режиссеру Марина Идамның болгаш чурукчузу На-

чын Шалыктың дидим болгаш чогаадыкчы чоруу «Дуруяларны» дээр дээн тыва шиилер санынче кириген. Каржы-халаптыг дайынның туманында Ровно чоогунуң аргалары тыва сценаже «көжүп» кээп, дайынның диңмизи, дары чыды көрүкчүлөргө езулуу-биле чедип, чеден чыл бурунгаар болган ыдыктыг демиселче эккелген.

Аткалажышкын, дайынчы демисел сценазын театрга салыры ховар таваржыр болгаш нарын ажил дээрзи билдингир. Шиинин режиссеру Марина Идамның бедик деңгелдиг дуржулгазын болгаш билдиг ажилын ук сценалар бадыткап турар.

Ынак эштеринден чарылган, өскүссүрзэн дуруялар дег Дарыяаның, Часкалдың кажыыдал монолоттары, бүрлүп калган чаш төлү дээш Багбуужаптың качыг-даан ызы, Бүрзекейниң демисел мурнунда Кечил-оолга (Мерген Хомушук) дилег-чагы шиинин трагиктиг шынарын күштелдирип, көрүкчүлөргө сагыш-сеткилинге аартыр-ла дегген.

Шиини ойнап күүседип турар актерларның ажилын аңгы дем-деглээри чугула. Ойнакчыларның чарты театрының аныяк артистери болбушаан, дуржулгалыг коллегаларындан хензиг-даа дудак чокка бедик деңгелге ойнап шыдааннар. Чугаа-домаа чарт, шимчээшкын бүрүзүн ыяк шигээткен болгаш олар сценага езулуг дайынны кезинге көрүп, чурттап эрткенер.

Сактышкыннар дооступ, амгы үеже катап эглип келгенивис-те, дээрже эжеш куштар — дуруялар кыңгырадыр ырылажып уjur эртер, шак ол өйде тоожукчу улуг өгбө шагда калган өөрүнчө «чана бээри» символика уjur-уткалыг.

Тайбың дээр дээш тулчуп чораан өгбелерниң үнелеп четпес дээди үлө-херзэн амгы үениң салгалдары утпас. «Дуруялар» ышкыш чогаалдарның ачызында тыва эки турачыларның омур-хевирин чаа салгалдарның чүректеринге кезээде дириг артар. Олар кажан-даа уттундурбас. «А бис өлбес бис!» дээн Дарыяаның сөстери аңаа бадыткал болгай.

Эрик ДОНГАК.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ХЫНАЛДАНЫҢ ТҮҢНЭЛДЕР

Ниити-российжи Улусчу фронтунуң республика де-вискээр организациязының активчилери кадык камгалал адырында нарын айтырылганы илередири-биле мониторинг чоруткан.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының дыңнады-биле республикада халас эмнер алыр аптекаларның саны 19. «Фронтучулар» чигелде алыр эргелиг хамаатыларның халас эмнер алыр найысылалдың 4, Каа-Хем, Хандагайты суурларның 1-1 аптекаларын хынаан. Ооң түңнелинде даңзыда кирген 12 эмнерниң хей кезии чок болган.

Тывада 18 божудулга бажыңнары бар. Кызыл кожуунда божудулга салбыры чогуңдан чурттакчы чону Кызыл хоорайже эмчилеп турар. Барыин-Хемчик кожуунун Дөң-Терезин, Аксы-Барлык сумуларынга акушер, Хөндөлөнде акушер биле фельдшер, Эрзинниң төп эмнелгезинге 2 акушер биле эмчи сестразы чок.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының дыңнатканы-биле 2014 чылда чаа төрүттүнген чаштарның чок болуру 12,2 хуу өскени дүвүрчүг.

Эмчилерже бижиди хаар оочур манаар үе-Хем сумузу болгаш Кы эмнелгелерин хынаан карак, думчук, карак, ди-хирург эмчилерже оочур 7 хонук, чүрек, нерв эм-кирер оочурну 1 ай чы-наары илерзэн. Чүрек э-республикада чүгле 39 х-леттинген (310 муң чур-хамаарыштыр). Чээрби-чурттакчылыг Кызыл к-1 нерв эмчизи бар. В-те 1 харга чедир чаш-среда, четверг хүннери-сумуларже үнүшкүннер-бажында чыдар аарыг ки-хынаар. Ынчангаш поне-пятницада баш удур би-чокка хүнүнде оочурлап-чурттакчы чонга таары-боор турар.

Бо бүгү үнүшкүнү-үезинде элзэн нарын а-лар илерзэн. Ынчанг-шиитпирлээри-биле май-ниң Кадык камгалал яам-киржилгези-биле «төгө-ду» Ниити-российжи-фронтунуң республика-кээр организациязы эртт-Шончалай ХОЕ

РОСКОМХАЙГААРАЛДЫҢ САГЫНДЫРЫ

Роскомхайгааралдың Енисей эргелелиниң сагындыры болза, РФ-тиң хуу медээлер талазы-биле хоойлужу-газын езугаар бүгү организациялар, бүдүрүлгелер, а-черлер, эрге-чагырганың күрүнө болгаш муницип-органнары, а ол ышкыш хуу сайгарлыкчылар хуу медээ-биле ажилдап турарының дугайында дыңнадыгны хуу-дээлдер элдериниң эргелерин камгалаарының талазы-б-төлээлеткен органче (Роскомхайгааралче) кирир уjur.

Красноярск крайның, Тыва Республиканың бол Хакасия Республиканың де-вискээринде төлээлеткен о-Роскомхайгааралдың Енисей эргелели болур.

Мурнунда кириген дыңнадыгга өскерилгелер ки-болза, ооң дугайында төлээлеткен органга хуу медээ-операторларының даңзызының операторунуң дугайы-медээлерге өскерилгелерни киригениниң дугайында-формастыг чагаа-биле дыңнадыр.

Дыңнадыгның болгаш информастыг чагааны майы-Роскомхайгааралдың Енисей эргелелиниң <http://24.gov.ru/forms/> деп адресинде кириген. Ону долдурары-талазы-биле сумелерни (39422) 2-28-06, 2-09-91 те-фоннардан ап болур.

Дыңнадыгны болгаш эргежок чугула таварылгалар-Информастыг чагааны чорутпаан организациялар-административтиг харысалгага онаар дээрзин саг-дырып тур бис.

Чарлал

Кызыл хоорайдан ырак эвесте, Эрбек суурда, ыяш-биле туттунган чаа бажың-садып тур бис. Бажың чылыг, чырык, пластик соңгаларлыг, крышазын ондулин-биле шып-каан. От салыр база чунар-өрээлдери аңгы, ийиги ка-дын чайгы үеде чурттаарынга таарымчалыг кылдыр кылга-Бажыңның хемчээли 9х9, чери 8 соток. Турар чери-суурнуң кыдында кудумчуда, мал тударынга таарымчалы-Тел.: 8-923-558-09-49.

Мөчзэн кижилерге тураскаалдар

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелдерни-чайырлаар, тураскаалдарны тургузар. Хем ол чарыы, Саянский переулок, 23. Тел.: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда уш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5824. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счёт № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанчы Тыва Республика-талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүззүн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа факт-лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.